

13. Коцюбинський М. Твори в трьох томах. – Київ, 1979. – Т. 3. – С. 252-268
14. Листи Івана Франка до Михайла Коцюбинського. Ніжин. – 2003. – Т.4. – С. 203.
15. Там само. – С. 204.
16. Там само. – С. 206.
17. Листи до М. Коцюбинського. У 4-х тт. – Київ, 2002. Т. 4. – С. 191.
18. Там само. – С. 206-207.
19. Потупейко М. Михайло Коцюбинський. Ранній період життя і творчості. – Київ. 1964. – С.87.
20. Мельник Я. І остання часть дороги. – Дрогобич, 2016 – С. 56.
21. Там само. – С. 62-63.
22. Там само. – С. 68.
23. Там само. – С. 96.

Хомич Тетяна
м. Чернігів

Узаємодія літературної й діалектної мови в художній мовотворчості Михайла Коцюбинського

Сучасному українцеві відома постать Михайла Михайловича Коцюбинського – оригінального українського прозаїка, творчість якого досліджують літературознавці, мовознавці, філософи, історики, культурологи. Наразі хочемо актуалізувати одну з граней непересічного здобутку Михайла Коцюбинського для української нації – його мовлення.

Мова художніх творів митця – зразок для наслідування, який важко переоцінити. “Курс історії української літературної мови” представляє доробок М. Коцюбинського високою оцінкою: “...його твори стали зразком мовної майстерності для кількох поколінь українських белетристів” [3, с. 551].

Якщо коротко репрезентувати оцінку досягнень мовотворчості М. Коцюбинського, можна потвердити, що вона є вершиною української прози кінця ХІХ – початку ХХ ст., видатним явищем у розвитку української літературної мови в цілому, що підняла її на вищий ступінь якості, розширила її структурно-стилістичні й конкретні художні та науково-публіцистичні засоби виразу в галузі лексики, фразеології, синтаксису.

Мова творів письменника є предметом низки наукових праць. Так, Н. М. Бажан, В. П. Дроздовський, В. С. Калашник, Д. М. Колесник, В. І. Масальський, Л. І. Мацько, Н. С. Над’ярних у своїх розвідках розглядають лексику різних пластів суспільства, мовностилістичні засоби, роль синтаксичних конструкцій, стилістичну морфологію й стилістичну фонетику творів письменника; Л. І. Батюк, М. М. Богдан, М. С. Грицюта, О. Г. Давидова, Л. Д. Іванов, В. А. Луценко, Т. П. Матвеева, І. Й. Ощипко, Л. С. Паламарчук, Г. В. Баран – визначають і простежують синоніміку народно-розмовної лексики, уживання діалектних елементів, особливостей фразеології та метафоризації лексем; у працях С. Д. Єрмакової, Д. Т. Кроть, О. Є. Пивоварова, О. А. Скоропади проаналізовано синтаксичні особливості творів М. Коцюбинського; мовні риси окремих творів письменника вивчали М. М. Богдан, В. В. Грещук, Л. Д. Іванов, Б. О. Коваленко, О. Л. Корчик, Л. І. Мацько, М. М. Пещак, П. П. Плющ. Дослідники твердять, що “М. Коцюбинський постійно працював над удосконаленням мови своїх творів. Найрізноманітніші й найточніші семантичні відтінки кожного слова, нові, свіжі високохудожні тропи й фігури, його

своєрідний синтаксис досягали максимальної ідейної чіткості й психологічної глибини в зображенні життєвих явищ” [1, с. 62].

Заглиблюючись у художню царину Михайла Коцюбинського, усвідомлюєш, що мова подібна до Всесвіту: у ній немає кордонів, а здолані простори прокладають нові дороги в незвіданість складної й суперечливої світобудови, які крок за кроком – услід за митцем – підкорює кожен із нас.

Михайла Коцюбинського можна беззаперечно вважати майстерним творцем і дбайливим плекальником українського слова. Вільно володіючи одинадцятьма мовами, письменник для своєї творчості обирає саме українську, хоча вона не була для нього інструментом спілкування в дитячі роки: “Вдома у нас, як і в кожній українській родині, котра трохи вивищилася над простолюттям, говорилося тільки російською. Лише Хима мовила українською. А ще цю мову я чув на вулиці й од своїх приятелів, з якими подеколи ловив на річці рибу чи вгризався в шкільну науку. Я доти ніколи ні до кого не закинув жодного українського слова. Я ж був не з тих, хто має нахил до простолюття; у нас не прийнято було так мовити. І раптом, захворівши, почав марити українською, чим вельми подивувався матір та братів і сестер. Невідомо, коли і як відбулося моє навернення до української. Відомо тільки, що нічого в світі не поминає безслідно” [10, с. 50 – 51]. Марення українською, очевидно, не відбулося внаслідок містичного впливу. Українська мова для Коцюбинського була мовою його роду, мала генетичну основу.

Роль письменника в розвитку української лінгвістики, беззаперечно, є вагомою. Відомо, що в побуті Михайло Коцюбинський був людиною охайною, чистолюбною, ба, навіть, педантичною. Згадаймо, наприклад, його дзеркальце й гребінець, які він завжди носив у кишені вже зі шкільної лави, і не просто носив, а слідкував за своїм зовнішнім виглядом щоперерви. Джерелом чистоти, порядку, національного багатства, творчого натхнення стало для митця саме українське слово.

Ранній етап творчості письменника характеризується тим, що мовним фундаментом його художнього мовлення стає подільський говір південно-західного наріччя – говір, на території якого зростає майбутній митець. Відбулося так, імовірно, не зовсім усвідомлено. Загальновідомою є позиція, що людина, яка сенситивний період свого мовленнєвого розвитку перебуває в діалектному доквілі, нелегко відділяє діалектні елементи від літературних, бо вони є звичними, рідними, такими, що заклала природа, земля певного краю.

Риси подільського діалекту особливо яскраво виявляються в ранніх творах митця, так званому “вінницькому” періоді його творчості, як-от: “Харитя” (Лопатинці, 1891), “На віру. Повість” (Лопатинці, 1891), “Ялинка” (Лопатинці, 1891), “П’ятизлотник” (Лопатинці, 1892), “Ціпов’яз” (Вінниця, 1893), “Маленький грішник” (Вінниця, 1893), “Помстився” (Вінниця, 1893), “Хо. Казка” (Вінниця, 1894) тощо.

Борис Коваленко, який досліджував мовну манеру М. Коцюбинського за рукописною спадщиною на матеріалі оповідань для дітей, презентує діалектизми на всіх мовних рівнях: фонетичному, лексичному, граматичному, правописному, наприклад: “Шість неділь минуло, як помер *сі* чоловік, батько Хариті, і відтоді бідна удова тужить та слабує, а *отсе* вже *другій* день, як зовсім злягла. Злягла в самі жнива, в гарячий час, коли всі, хто вміє жати, подались на ниву збирати на *зіму* хліб. *Лежить* бідна мати Хариті та бьється з думами...” (ЧМК р-18, с. 1); “Василько глянув на *свѣжий* пеньок, і дві *слезини* скотились йому по щічкам” (ЧМК р-17, с. 4); “– Я бачив *зломані* сани, а на них ялинку, – сказав жид. – Подайтесь лісом *управоруч*” (ЧМК р-17, с. 11); “Ах, коли б *хочь* *вийхати* з *сього* мертвого ліса, побачити дорогу, хату...” (ЧМК р-17, с. 7); “Вирядивши Василька, Яким легенько зітхнув: він продав ялинку за добрі гроші, а гроші були притьмом потрібні: *тра* було чоботи *відібрати* жінці від шевця і купити дещо на новий рік” (ЧМК р-17, с. 9); “*Пійду* я, мамо, на *улицю* до дівчат, побавлюся трохи” (ЧМК р-18, с. 9); “Незабаром мати Хариті одужала.

Молодиці вижали удовине жито, хрещений батько Харитин звів хліб в стодолу, і сироти вже не боялись голодної смерті” (ЧМК р-18, с. 15) [За 2, с. 349 – 357]. Тут і далі приклади подано за рукописами, що зберігають у Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику М. М. Коцюбинського: рукопис 17 – “Ялинка” та рукопис 18 – “Харитя”.

Панас Мирний у листі до Михайла Коцюбинського від 15 травня 1898 р. висловився про “Харитю”: “У такій невеличкій приповіді та такого багато сказано! Та як сказано! Чистою, як кринична вода народною мовою...” [9, с. 431].

Важливим є те, що діалектна тканина в названих творах є фундаментальною, тобто діалектні різнорівневі мовні риси наявні не лише в мовленні персонажів, а є основою мови твору в цілому. Звичайно, повнометражно це можна спостерегти лише в первинних рукописних варіантах певного художнього тексту, бо в пізніших редакціях деяких ранніх творів М. Коцюбинський сам “замінював діалектизми на загальноукраїнські слова” [8, с. 84]. Порівняймо: “В печі тріщав вогонь та сичав борщ. Олена, мати Василькова, завивала голубці на вечеру”. – виправлено на: “В печі тріщав вогонь та сичав борщ. Олена, мати Василькова, *крутила* голубці на вечеру” (ЧМК р-17, с. 1); “Чого батько сумний? – думав він. – Чи того, що нездужає, чи того, що нема грошей відобрать від шевця мамині чоботи?” – виправлено на: “Чого батько *журається*? ...” (ЧМК р-17, с. 1).

Видавництва також докладалися до змінювання досить активно. Сучасні тексти Михайла Коцюбинського демонструють лише діалектизми на лексичному рівні, граматичні й фонетичні риси здебільшого втрачені, наприклад: “Харитя стріпенулась і підбігла до постелі”. – виправлено на: до ліжка (ЧМК р-18, с. 3); Харитя стрепенулась і підбігла до ліжка [4, с. 34]. Так, за сучасними правописними нормами подано написання дієслова *пійшов*: “Чоловік дав завдаток, розказав, куди завезти ялинку і *пійшов* (ЧМК р-17, с. 2). Скоро розвиднілось, Яким *пійшов* до сусіда прохати коней. Він мав

йїхати на розвідки про Василька (ЧМК р- 17, с. 11); прислівників *ледві, сьогодні*: Перепелиця пурхнула перед самою Харитею і, тріпочучи короткими крилами, *ледві* перенесла на кілька ступнів своє тяжке, сите тіло (ЧМК р-18, с. 12-13), – Та хазяїн післали мене за вашими саннями. Ще казали і сю ялинку відвезти до пана... Василько обламався вчора, збивсь з дороги і *ледві* добився до нас вночі (ЧМК р-17, с. 12), Люде давно вже вечеряли, а в Якимовій хаті й забули, який *сьогодня* день (ЧМК р- 17, с. 10) тощо.

У пізніший період творчості Михайла Коцюбинського подільські діалектизми поступово зникають із основи мовної тканини художніх творів, залишаючись переважно в мовленні персонажів, виконують здебільшого стилістичну роль, насамперед – індивідуалізації й типізації. В “авторській характеристиці персонажів діалектизмів мало” [8, с. 85].

Використання інших мов (молдавської, татарської, циганської, італійської), різнорівневих діалектних елементів у творах Михайла Коцюбинського пізнішого періоду наявне переважно в мовленні персонажів і є винятково стилістичним засобом зображення змальовуваних явищ.

Особливо точно і яскраво митець презентував риси гуцульського (східнокарпатського) говору південно-західного наріччя в повісті “Тіні забутих предків”. Мовні особливості цього твору в сучасній українській лінгвостилістиці проаналізовано досить ґрунтовно, проте наукові пошуки й сьогодні є актуальними. Наразі відзначимо, що повість можна використовувати як діалектологічне джерело, бо М. Коцюбинському вдалося детально й різнобічно репрезентувати фонетику, лексику, морфологію й синтаксис гуцульської діалектної системи, яка зберігає низку архаїчних рис давньоукраїнської мови, наприклад, давні форми займенника *себе*, який не трансформувався в постфікс *-ся*, що в сучасній українській літературній мові виражає дієслівну семантику зворотно-середнього стану, й не лексикалізувався з дієсловом (– Чьому? Співай, Марічко, не втрачай веселості свої, я *си* хутко *поверну*) [5, с. 188].

Одна з граней особистості М. Коцюбинського – мовознавча. Міркування про українську мову лінгвіст виклав у критичних і публіцистичних працях, листах, у яких обстоював вільне, різностильове функціонування української, критикував помилкові, консервативні погляди на українську мову, окреслив джерела та шляхи збагачення її, висловив слушні міркування з питань лінгвостилістики, правопису тощо. Так, його лінгвістична стаття “К полемике о самостоятельности малороссийского языка”, яку надруковано в газеті “Волинь” 22 лютого 1898 року, демонструє чітку національно свідому (таку сучасну!) мовознавчу позицію. На думку М. Коцюбинського, мова – це код нації, відображення історії народу, його світобачення й менталітету [6, с. 120].

Сучасники М. Коцюбинського, зокрема літератори, часто не могли встояти проти навали російськомовного середовища, благ, яке воно пропонувало, й “зраджували” українській мові, наприклад, Володимир Винниченко, перехід якого на російськомовну творчість М. Коцюбинський засуджував, хоча його стосунки з Винниченком можна окреслювати дружніми. Навіть матеріальне зубожіння не ламає поглядів М. Коцюбинського. Письменник у листі до Володимира Гнатюка від 27 лютого 1908 року пише: “Треба рятуватися, спочити, полежать в шпиталі або санаторії, а нема за що. Доведеться пропадати. Служба ледве-ледве дає шматок хліба, а література!.. Соромно навіть признатися представникові культурної нації. Єдиний спосіб – писати по-російськи, але коли я досі цього не робив, то вже тепер не зроблю. А тим часом факт, що мої російські перекладачі дістають в кілька раз більше за переклади, ніж я за оригінал. Доведеться пропасти” [7, с. 88]. Для порівняння можна навести такий приклад: за перший том “Оповідань” прозаїк отримав 200 карбованців, у той же час А. Чехов – за свої твори здобув 75 000 карбованців.

Протягом усього творчого життя Михайло Коцюбинський вищав як лінгвостиліст, унормовувач, плекальник української мови. Сьогодні маємо бути гордими й щасливими від усвідомлення того, якими талантами багата наша земля. Феномен Михайла Коцюбинського

надихас, не дає зневіритися в такі важкі часи для української нації. То ж берімо приклад із людини, яка не з примусу, а з власної волі пов'язала свою долю з українським словом, з великою любов'ю спромоглася досягнути в усіх тонкощах її художню сутність.

Література та джерела

1. Дроздовський В. П. Дослідження стилю М. М. Коцюбинського за рукописною спадщиною // Мовознавство. – №4. – 1973. – С.62.
2. Коваленко Б. Дослідження мовної манери М. Коцюбинського за рукописною спадщиною (На матеріалі оповідань для дітей) // Волинь – Житомирщина. – 2010. – № 22 (1). – С. 349 – 357. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vg_2010_22.
3. Курс історії української літературної мови. – К., 1958. – С. 551.
4. Михайло Коцюбинський. Твори в семи томах. – Т.1. Повісті. Оповідання (1884 – 1897), К., 1973. – С. 34.
5. Михайло Коцюбинський. Твори в семи томах. – Т.3. Оповідання. Повісті. (1908 – 1913). – К., 1973. – С. 188.
6. Михайло Коцюбинський. Твори в семи томах. – Т.4. Статті та нариси. Інші редакції. Нотатки. Переклади. Фольклорні записи. – К., 1975. – С. 120.
7. Михайло Коцюбинський. Твори в семи томах. – Т.6. Листи (1905 – 1909. – К., 1975. – С. 88.
8. Паламарчук Л. С. Лексична синоніміка художніх творів М. М. Коцюбинського. – К., 1957. – С. 84.
9. Панас Мирний (П. Я. Рудченко). Зібрання творів у семи томах. – Т. 7. Поезія. Публіцистика. Епістолярій. – К., 1971. – С. 431.
10. Слабошпицький Михайло. Що записано в книгу життя: Михайло Коцюбинський та інші: роман / Михайло Слабошпицький. – К.: Ярославів Вал, 2012. – С. 50 – 51.